

ЎЗМА МАНБАЛАР ВА АРХЕОЛОГИК МАТЕРИАЛЛАРДА ЭФТАЛИЙЛАР ДАВЛАТИ ТАРИХИНИНГ АКС ЭТИШИ

Камолов Жаҳонгир Мамасидиқович,

Рахматова Малика Шерзодовна

Тошкент Давлат Педагогика Университети

E-mail: jahongir.kamolov.88@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада Эфталийлар давлатчилигига оид ёзма ва моддий манбалар ҳақидаги маълумотлар ўрин олган бўлиб, бунда араб, форс, византия, хитой ва сурия ёзма манбалари, шунингдек илк ўрта асрларда мавжуд бўлган Марказий Осиё ҳудудидаги археологик объектлар ва уларнинг Эфталийлар ҳаётида тутган ўрни очиқ берилган.

Калим сўзлар. Манба, қўрғон, кўшк, мудофаа иншооти, ёзги қароргоҳ, қишки қароргоҳ, сарой, қўшингоҳ, қўналга, пойтахт, диний марказ, маъмурий марказ.

REFLECTION OF THE HISTORY OF THE EPHTALIAN STATE IN WRITTEN SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Abstract. This article contains information about the written and material sources of the Ephthalite statehood, in which Arabic, Persian, Byzantine, Chinese, and Syrian written sources, as well as archaeological objects in Central Asia that existed in the early Middle Ages and their role in the life of the Ephthalites, were revealed.

Keywords. Source, fortress, castle, defense structure, summer residence, winter residence, palace, outpost, military base, capital, religious center, administrative center.

Марказий Осиё ҳудудида турли даврларда фарқли этнослар яшаб ўтиб, тарихда ўзига хос из қолдириб кетганлар. Улар орасида туркий ва шарқий эроний тилли элатлар устуворлик қилган. Минтақанинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг илк ўрта асрлар даврига оид бўлган давлатчилик тарихига назар солсак, бу даврда кўплаб майда ва йирик давлатларнинг шаклланиши, юксалиши ҳамда уларнинг тарих сахнасидан кетганлигига гувоҳи бўламиз. Қадимги даврларда бўлганидек, илк ўрта асрларда ҳам минтақанинг марказий ҳудудларига, айниқса, бугунги Ўзбекистон ҳудудига турли халқларнинг кириб келиши давом этди.

Илк ўрта асрларда, хусусан, V асрнинг биринчи чорагида Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларидан Сирдарё ва Орол бўйлари орқали кўчманчи аҳоли – кидарийлар (юе-чжи ёки тохарларнинг авлоди) кириб келади. Айрим тадқиқотчилар кидарийларнинг кириб келишини Шарқий Туркистондан дастлаб Помир-Бадахшон орқали бўлган, деб ҳисоблашади¹. Кидар исмли ҳукмдор йўлбошчилик қилгани учун улар кидарийлар номи билан тилга олинади. Кидарийлар билан Сосонийлар ўртасида зиддиятлар кучайиб, улар ўртасида бир неча марта қуролли тўқнашувлар бўлади. 456 йилда бўлган навбатдаги жангда Кидарийлар Сосонийлардан қақшатғич зарбага учрайдилар. Айни пайтда, шимолдан жанубга силжиб келаётган эфталийлар босимида дуч келиб, Шимолий Ҳиндистон томон чекинишга мажбур бўладилар ва у ерда 75 йил давомида ҳукмронлик қиладилар. Эфталийларнинг этник таркиби, давлат ташкил этишлари хусусида тарихий манбаларда турли хил маълумотлар мавжуд. Улар эрамининг V-VI асрларида катта ҳудудни қамраб олган улкан давлатга асос соладилар. Эфталийлар давлатининг энг юксалган даврида давлат чегаралари шарқдан ғарбга томон -Хўтандан (Шарқий Туркистон) Эрон чегараларигача, шимолдан жанубга томон – ҳозирги Қозоғистон чўлларидан Шимолий Ғарбий Ҳиндистонга, яъни Марказий Осиёнинг катта қисми, Афғонистон, Покистон Ҳиндистон ва Хитойгача бўлган ҳудудларга етиб борганлар.

Эфталийлар турли тиллардаги ёзма манбаларда турлича, жумладан, арман манбаларида «heptal», «hettal», «tetal»; юнон манбаларида «eftalit», «abdel», «eftal», «oq hunlar», араб манбаларида «хaуtal», «хetal» каби номлар билан тилга олинади. Ҳинд манбаларида «хuna», араб манбаларида гарчи «хaуtal» номи билан тилга олинсалар-да, баъзи ҳолларда улар турклар деб ҳам тилга олинган. Арман манбаларида эса кушонларнинг авлоди деб эслатилади. Хитой манбаларида эфталийлар «e-da», «e-diyen», «i-dan», «e-ta-i-lito» деб тилга олинади. Юқорида тилга олинган номлардан Эфталий номи илмий муомалага қабул қилинган².

Эфталий сўзи “Nabtal” ва “Неbatile” шаклида бўлиб, “b” номи араб манбаларида “y” тарзида ёзилган ва бу ном Фирдавсийда “Naуtal” сифатида берилган. Лекин баъзи араб қўлёзмаларида “b” билан ёзилган. Бошқача айтганда, “b” араб ва форс манбаларида “y” га айланган. Шунинг учун Эфталит сўзининг тўғри шакллари аслида “Неbtal”, “Неbatila” дир³.

¹ Бобоёров Ф. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 9.

² Бобоёров Ф. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 10.

³ Çelıktaş.M. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 1.

Ушбу даврга тааллуқли манбалар хитой, суғдий, бактрий, пахлавий, юнон, арман, сурия, араб, форс, ҳинд тилларидаги ёзма манбалар ва археологик (асосан, нумизматик ва эпиграфик) материалларга мурожаат қилинди.

Дастлабки манбалар хитой йилномалари, хитой тарихчиларининг асарлари бўлиб, ушбу тилдаги йилномаларда бу давлатни ташкил этган элатлар хун қабилалари иттифоқига мансуб бўлганлиги айтилади¹. VII аср хитой муаррихи Вей-Чие ўзининг “Си-фан-чи” асарида – “Эфталлийларнинг келиб чиқишини аниқлаш учун улар ҳақидаги маълумотларнинг узоқ мамлакатлар манбаларида келтирилгани ва ўзга тилларда уларнинг бузиб талаффуз этилиши ва қадимийлиги туфайли анча қийин ва имкони йўқлигини” таъкидлайди². Бундан кўринадики, эфталлийлар шаклланган ҳудуд Хитойдан унчалик узоқ бўлмаган.

VII аср бошларида Ли Яншоу томонидан ёзилган хитой солномаси «Вей-ши»да, – “Йеда хонадони Катта Юечжиларнинг бир авлодидан келиб чиққан” деб таъкидланади. Улар ҳақидаги маълумотларни 518 йилда эфталлийлар шоҳи Миҳиракул даргоҳига элчи бўлиб келган сайёҳ Сун Йун ҳамда 629-645 йилларда Ҳиндистон будда ибодатхоналари зиёратига келган будда қоҳини Сюан Цзян асарларида ҳам учратиш мумкин. Сюан Цзяннинг асосий мақсади буддавийлик зиёрати бўлса-да унинг Хитойга қайтгач ёзиб қолдирган “Да Тан Сиюй Сзи” (Буюк Тан даври ғарбий ўлкалари ҳақидаги ёзишмалар) номли асарида ўнлаб ўша давр давлатлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Марказий Осиё давлатлари ҳақидаги қизиқарли, лекин тўлиқсиз маълумотларни 727 йилда шимолий Ҳиндистонга саёҳат қилган Вей Цзе ҳамда Хой Чао ёзишмаларида ҳам учратиш мумкин³.

Суғдий тилли битиктош, ҳужжат ва нумизматик материалларда эфталлар тарихининг айрим жиҳатларига доир маълумотлар сақланиб қолган бўлиб⁴, айниқса, нумизматик материаллар эфтал ҳукмдорларининг танга зарби, ҳокимият рамзлари, айрим ҳукмдорларнинг исм ва унвонларига доир маълумотларга эга (VI-VII асрлар) бохтарий тилли ҳужжатларда (VII-VIII

¹ Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 11.

² Илясов Дж. *Некоторые замечания к проблеме эфталитов // Transoxiana. История и культура. Сб. статей. Ташкент, 2004. – С. 117.*

³ Бичурин Н. Я. *Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. – М-Л., 1950; Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Вост. лит., 1961; Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984; Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002; Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Тошкент: Маънавият, 2001.*

⁴ Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. *Согдийская надпись из Бугута // СНВ. – Москва, 1971. – Вып. X. – С. 121-146; Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в. н. э.). – Ташкент, 2006; Ишоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992; Баратова Л. С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI–X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация): Дис.... канд. ист. наук. – Ташкент, ИААНРУз, 1995.*

асрлар) хоқонлик бошқарувига доир айрим муҳим маълумотлар акс этган¹; юнон, сурия ва арман манбаларида (VII-VIII асрлар) Византия тарихчиси Прокопий Кесарский эфталитларни хун халқлари деб юритса-да, лекин ташқи кўриниш жиҳатдан катта фарқ борлигини таъкидлайди. Бошқа яна бир VI аср Византия тарихчиси Агафий Миринский “Эфталитлар – бу хунлардир” деб таъкидлайди. Эфталитлар тўғрисидаги маълумотлар бошқа Византия муаллифлари, жумладан Приск Панийский (V аср), Менандр Протектор (VI аср), Захарий Ритор (VI аср), Козьма Индикоплов (VI аср), Феофилат Симокатта (VI аср) асарларида учрайди². Феофан Византийскийнинг маълумот беришича эфталитларнинг ҳукмдори Вахшунвор Эфталон бўлиб, халқ унинг номи билан юритилган³.

Византия тарихчиларининг кўпчилиги эфталитларни хунлардан келиб чиққанлиги, бу икки халқ бир бирига жуда ўхшаш эканлигини қайд этади. Аммиан Марцеллин ўзининг “Рим тарихи” асарида эфталитларнинг ташқи кўриниши, уларнинг дафн маросимлари, сосонийлар билан алоқалари ҳақида қимматли маълумотларни келтириб ўтади⁴; араб ва форс тилидаги тарихий асарларда (VIII-IX асрлар) эфталитлар тарихининг айрим жиҳатлари, Эфталитларнинг сосонийлар билан, жумладан Пероз билан бўлган жанги ҳақида, бундан ташқари Абу Ханифа ад-Динаворийнинг “Китаб ал-ахбар ат-тивал” номли (IX аср), Абу Жафар ат-Табарийнинг (839-923), “Тарих ар-русул вал-мулук” (Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи), Абу Райхон Бериунийнинг (973-1048) “Ал-асар ал-бакия ан ал-курун ал-халия” (Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар), Абул Қосим Фирдавсийнинг (X-XI аср) – “Шоҳнома”, Мирхонднинг (1433-1498) “Равзат ус-сафо” (Поклик боғи) каби асарларда ўрин олган⁵. Араб ва форс манбалари Эфталитларни Марказий Осиёнинг тубжой аҳолиси билан, айниқса, Зобулистон, Кобулистон, Гаржистон, Бақтрия-

¹ Sims-Williams N. From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions // Coins, Art and Chronology Essays on the pre-islamic History of the Indo-Iranian Borderlands. – Wien, 1999. – P. 245–258; Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.

² Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседы в IV веке // Вестник древней истории. 1959. № 1 – С. 129; Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь: Древность и раннее средневековье. – Ташкент. 1999. – С.271

³ Тревер К.В. Эфталитское государство (V–VI вв.) // История народов Узбекистана. – Ташкент. 1950. – Т.1. – С. 126; Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972. – С.50.

⁴ Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V–VII вв. – М.: Наука. 1979; Тревер К. В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. (К истории народов Средней Азии) // СА. – Москва, 1954. – № XXI. – С. 131-147; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. – М.: Наука, 1979.

⁵ История ат-Табари. Избранные отрывки (Пер. с араб. В. И. Беляева. Допол. к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987; Наршахий, Абу Бакр. Бухоро тарихи. Форсчадан А. Расулев таржимаси. – Т.: Фан, 1966; Бируни. Памятники минувших поколений / Пер. с араб. и прим. М. А. Салье // Бируни. Избранные произведения. – Т. I. – Т.: АН УЗССР, 1957.

Тохаристон, Бухоро ва Самарқанд аҳолиси билан боғлайди. Улар Бақтрия-Тохаристонни Эфталийларнинг асл яшаш жойи деб кўрсатадилар¹.

Эфталлар тарихига оид маълумотлар ўрта аср арман тарихчилари асарларида ҳам мавжуд бўлиб, уларда Эфталийлар ва улар билан боғлиқ воқеалар кўплаб ўрта аср манбаларида ҳам учрайди, лекин уларнинг аксариятида эфталийларни кушонлар билан бирдек ифодалайдилар. Фавстос Бузанд ўзининг “История Армении” асарида Сосонийлар шоҳи Шопурнинг шарқдаги жанглари ҳақида жуда қизиқ маълумотларни келтиради. Эгише Вардапет эса шахсан ўзи ушбу воқеаларнинг гувоҳи сифатида сосоний подшо Яздигирд II нинг шимолий-шарқий элатлар, жумладан эфталийлар билан бўлган жангини тасвирлайди. Шунга ўхшаш яна бошқа маълумотлар Лазар Парпецийнинг “Арманистон тарихи” асарида учрайди. Эфталийлар ҳепталк шаклида Анании Ширакацийнинг “География” ҳамда Себеоснинг “Император Иракл тарихи” асарида учрайди. Арман манбаларда Эфталийлар Тохаристон ва Хуросондаги ҳукмрон тоифа ўлароқ тилга олинади². Арман манбалари орқали бизгача етиб келмаган иккита асар ҳақида маълумотга эга бўламиз, улар форс муаллифининг “Растсахун” (Ишончли ҳикоя), ҳамда юнон тилида ёзилган “Эфталийлар тарихи” асаридир. Эфталийларнинг сосонийлар шоҳи Пероз билан жанги ҳақидаги маълумотларни сурия манбаларида, жумладан Ийешу Стилиитнинг “Хроника” асарида учратиш мумкин.

Эфталийлар тўғрисидаги маълумотлар ҳинд манбаларида ҳам учраб улар «хун» деб юритилган. Эфталийларга қарши харбий ҳаракатлар ҳақидаги маълумотлар Бхитар, Кур, Мандасор ва Гвалиордаги тош устунларда учрайди. Ҳинд эпослари “Махабҳорат” ва “Рамаяна” ҳамда VI аср ҳинд астрономи Варахамхирнинг “Брхат Самхит” асарида оқ ва қора хунлар ҳақида маълумотлар учрайди. Эфталий шоҳлар ҳақидаги маълумотлар Калхан томонидан жамланган “Раджатарангин” номли Кашмир тарихий солномасида ҳамда IV-VI асрларга оид Пракритининг “Кувалаямала” ва “Пуран” асарларида келтирилган. Ҳинд манбаларида улар Шимолий Ҳиндистонга шимолдан, Марказий Осиёдан келган кўчманчи элат ўлароқ тилга олинади³. Юқоридаги манбалар яқин давр тарихчилари томонидан ўрганилган бўлиб, биз ушбу маълумотларни таҳлил қилишда имкони борича қиёслаб, солиштириб, танқидий кўриб чиқишга ҳаракат қилдик.

¹ Исоматов М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии / Автореф. дисс. на соискание ученой степени д.и.н. Душанбе: ТГПУ им. С. Айний, 2009. – С.45.

² Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. – М: Наука, 1979. – С. 40, 49, 55.

³ Çelıktaş.M. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 5-6.

Ўрта Осиёда кўчманчи халқларга хос маданият Эфталийларнинг кириб келиши билан янада рангбаранглашди. Шу билан бирга уларнинг ўзлари ҳам жанубий минтақадаги эроний тилли халқлардан турли маданият намуналарини қабул қилди. Эфталийлар даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида дехқонларнинг қаср-қўрғонларидан бир қанча шаҳарлар пайдо бўлади. Бу шаҳарларнинг архитектураси кўпроқ ерли халқларга тегишли бўлсада, бироқ уларда кўчманчи қабилаларнинг излари сақланиб қолган.

Илк ўрта асрларга оид йирик шаҳарлар жумласига қадимдан мавжуд бўлган Афросиёб, Бухоро, Пойканд, Тошкент, Термиз, Болаликтепа, Варахша каби шаҳарларни киритиш мумкин. Ўзбекистон ҳудудидаги илк ўрта асрларга мансуб шаҳарларнинг майдони унча катта бўлмаганлигини таъкидлаш лозим. Бу вақтда Самарқанднинг айланаси 3,5 км, Пойкандники 1,8 км, Фарғонадаги Косон шаҳриники 2 км ни ташкил этган. Мазкур даврга оид археологик топилмаларни ҳудудлар бўйича кўрилганда қуйидаги манзара ҳосил бўлади. Илк ўрта аср Суғд ёдгорликлари жумласига Афросиёб, Варахша, Пойканд, Панжикент, Маймуғ, Таллу Барзу, Тоҳаристон ёдгорликларига Болаликтепа, Кофирқалъа, Фарғона ёдгорликларига Қува, Ахсикат, Косон, Тошкент воҳасида Бинкат, Шоштепа, Юнусобод Оқтепаси, Мингўрик, Хоразм ҳудудида Фир қалъаси, Барактом, Куюкқалъа, Тешиққалъа ва бошқалар мавжуд бўлган. Мазкур даврда аҳолининг ўтроқлашуви натижасида сунъий суғориш иншоотлари қурилади. Булар жумласига Бўзсув, Зоғарик, Дарғом каналларини киритиш мумкин.

1948 йилда археолог А.Тереножкин Афросиёбнинг илк ўрта асрларга оид қатламларини текширади. 1958 йилдан буён Афросиёбни ўрганиш давом этмоқда ва ҳозиргача турли даврларга оид бир қанча бошқа ёдгорликлар ҳам ўрганилди. VI асрга мансуб Таллу-Барзу ёдгорлигидаги қазув ишлари жараёнида VIII асрга оид сопол идишлар мажмуи, сосонийлар тангалари, қуйи қатламидан эса антик ва Кушон даврига оид темирчилик чархи, сопол идишлар, ҳайкалча топилди¹. VII асрларда Афросиёбда маҳсус сарой девори қурилади ва шаҳарнинг тўртинчи ташқи девори бутунлай қайта қурилади. Сарой деворининг ичида йирик иншоотлар алоҳида бинолар қурилган. Илк ўрта асрларга хос Самарқанднинг қуйидаги бинолари мавжуд бўлганлиги аниқланган:

- а) ўртаҳол шаҳарликларнинг турар жойлари деворлари қалинлиги 1,1 м, уй майдони 11,8х 6,45 м, кўпчилик ҳолларда 2,6 х 2,5 м бўлган.
- б) Шаҳар киборлари турар жойлари деворларига расмлар ишланган.
- в) Жамоат бинолари.

¹ Тереножкин А.И. Раскопки на городище Афрасиабе // КСИИМК. — 1951. — Вып. XXXVI. — С. 136-140.

г) Ибодатхона.

д) Сарой бир неча хоналардан иборат бўлган.

Шаҳар аҳолиси касб-корлари бўйича маҳаллаларга бўлинган. Шундай қилиб VI-VII асрларда Суғд пойтахти бўлган Самарқанд кўп асрлик тарихида ўз тараққиётининг юқори даражасига кўтарилди.

Афросиёб Эфталийлар даврида ҳам Суғднинг маъмурий маркази сифатида муҳим ўрин тутган. Шаҳар Ипак йўлида савдо карвонлари кириб ўтадиган стратегик аҳамиятга эга бўлгани учун ҳам Эфталийлар давлатининг марказлари билан мустаҳкам алоқада бўлган.

Илк ўрта асрларга тегишли ёдгорликлардан Кофирқалъа бўлиб, бири Самарқандда Афросиёбдан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган бўлса, яна бири Тожикистонда Вахш вилоятининг маркази Ҳаловард шаҳри ўрнида бўлган. 1956-57 йилларда Самарқанддаги Кофирқалъа ўрганила бошланади. У ерда олиб борилган қазув ишлари натижасида IV-V асрларда Самарқанд тушкунликка учраганлиги аниқланди. Унинг ривожланишидаги янги давр VI асрдан бошланади. Арк янги девор билан ўраб олиниб, VI асрда узунлиги 1,5 км тўртинчи девор қурилади. Шаҳар жанубга қараб кенгайиб боради ва узунлиги 3 км ички девор қурилади. III-IV асрларга оид кулоллар ва мискарлар маҳаллалари топилган. Кофирқалъадан топилган буллалардаги тасвирларни уч гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга одамлар тасвири, иккинчи гуруҳга ҳайвонлар ва қушлар тасвири, учинчи гуруҳга тамға ёки ҳар хил геометрик тасвирлар туширилган. Одам боши тасвирланган буллаларда ёзув битилган бўлиб, тасвир анчайин аниқ ифодаланган¹. Ушбу буллаларни таҳлил қилган олимларнинг фикрича, бу тасвирларда ҳукмдор, вазир ва йирик амалдорларнинг асл қиёфаси акс эттирилган.

Тожикистондаги Кофирқалъа тадқиқ қилинганда III-IV асрлардан VIII асрларгача фаолият юритганлиги аниқланди. Майдони 12 гектар бўлиб, шаҳар Арк, шаҳристон ва рабоддан иборат. Археологик маълумотларга кўра, Кофирқалъа Кушон подшолиги даврида вужудга келган ва илк ўрта асрларда ҳам ривожланишда давом этган. Кофирқалъа араблар истилосига қадар мавжуд бўлган. Шаҳар икки қисмдан иборат бўлиб, марказий шаҳристонни ғарбий дарвозасидан шарқий дарвозаси томонга асосий ва марказий кўча ўтган. Бу кўча шаҳарни қисмларини ажратиб турган. Шаҳристон пахсадан ишланган 2 қатор мудрофаа девори билан ўраб олинган. Арк шаҳристоннинг шимолий-шарқий томонида жойлашган. Бу ерда VII асрда қурилган ҳукмдор саройи қолдиқлари сақланиб қолган. Қадимги сарой V асрда сўнгги кушон даври иншооти ўрнида

¹ С. Хмельницкий. Между Кушанами и Арабами. Архетектура Средней Азии V-VIII вв. 2000, - С. 23-24.

бунёд этилган.¹ Айни шу сарой Эфтал ҳукумдорининг қароргоҳи сифатида қаралади. Эфталлийлар давлатининг марказий ҳудудлари ҳисобланган Тохаристоннинг Вахш дарёси атрофлари хусусан давлат пойтахти Бадиён ҳам шу минтақада жойлашганлиги ушбу ҳудудни муҳим стратегик аҳамият касб этганлигидан далолат беради.

Маймурғда археологик тадқиқотлар дастлаб А.Ю.Якубовский бошчилигида 1946 йилда бошланган. Хитой манбаларида Ми деб номланган Маймурғ ҳам Суғд ҳокимлигининг муҳим шаҳарларидан бири бўлиб, Эфталлийлар давлатининг сўнгги йилларида сиёсий аҳамият касб этган. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шохнома” асарида Турк хоқони ва Сосонийлар иттифоқининг Эфтал ҳукумдори Гатфарга қарши кураши акс этган². Шу жойда Маймурғ Турклар ва Сосонийларга қарши курашда Эфталлийларга қўшин етказиб турганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Варахша шаҳар харобасида ўтказилган археологик қазилар туфайли Эфталлийлар даврида шаҳарни тубдан қайта қурилиш ишлари олиб борилганлиги аниқланди. Варахша Бухоро ҳукумдорлари (*бухорхудотлар*) нинг қароргоҳи бўлиб, бу ердан сарой қолдиқлари билан бир қаторда деворга ишланган расмлар ҳам топилди. Мазкур ёдгорлик 1938-1953 йилларда текширилди. Варахша деворларига лой сувоқдан сўнг елимли ранг билан суратлар солинган. Уларда подшо саройи ҳаёти тасвирланган. Шунингдек Варахшадан ганчдан ишланган ҳайкаллар ҳам топилган. Қашқадарё воҳасида ҳам илк ўрта асрларга оид ёдгорликлар рўйхатга олинган. Айниқса С.К.Кабанов томонидан Қарши воҳасида жойлашган 300 дан ортиқ тепаликлар рўйхатга олиниб харитаси тузилади. 1946 йилдан бошлаб илк ўрта асрларга оид ёдгорликлари тадқиқ этила бошланди ва бу борада катта ютуқларга эришилди. 70-йиллардан бошлаб Ғузор ва Дехқонобод туманларидаги, шунингдек, Юқори Қашқадарё воҳасидаги илк ўрта асрларга оид ёдгорликлар КАТЭ (Кешская археолого-топографическая экспедиция) аъзолари томонидан ўрганилди. Панжикент харобасини текшириш 1946 йилдан буён олиб борилмоқда. Тадқиқотлар натижасида V, VI, VII асрларга оид бўлган турар жойлар текширилди³. Турар жойлар жумласига Диваштич саройи, бой ва оддий шаҳар аҳолиси уйлари киради. Бой хонадон уйлари мураккаб режа асосида қурилган.

¹ Ш. С. Камалиддинов. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996. – Б.

² А.Н.Сандибоев. Маймурғ илк ўрта асрларда. Т: “Zamin nashr”. 2021 й. – Б. 10.

³ С.К. Кабанов. Археологические работы 1948 г. в Каршинском оазисе. // Тр. ИИА АН УзССР. Т. 2. Ташкент: 1950. - С. 82-134.

Бу ерда ҳам ижтимоий уйлар 2 та ибодатхона очиб ўрганилди. Сарой ва йирик биноларнинг деворларига ҳаётий ва диний мавзудаги расмлар солинган.

Самарқанд, Варахша, Панжикент расмлари илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда тасвирий санъат юқори даражада бўлганлигини кўрсатади. 1953-1954 йилларда Сурхондарёда казиб ўрганилган Болаликтепа қалъаси Эфталийлар даврининг диққатга сазовор ёдгорликларидан биридир. Болаликтепа баланд пойдевор устига қурилган бино бўлиб, унинг ички деворларига турли расмлар ишланган. Фарғонадан топилган Қува будда ибодатхонаси икки бинодан иборат бўлиб, уларнинг эшиклари алоҳида бўлган. Айвонга кираверишда отларнинг, соқоли маъбуднинг катта ҳайкали бўлиб, унинг пешонасида одамнинг бош суяги тасвирланган. Бу ердан турли ҳайкалчалар ҳам топилган. Хитой манбаларида Иштихон шаҳри ибодатхоналарида Будданинг олтиндан ясалган катта ҳайкали бўлганлиги ҳақида маълумот берилади.

Тошкент воҳасидан илк ўрта асрларга мансуб Мингўрик, Юнусобод Оқтепаси ёдгорликлари топилган. V-VII асрларда Тошкент воҳасида шаҳар маркази сифатида Мингўрик муҳим аҳамият касб этган. Кўчманчи аҳоли билан муносабатлар бу ернинг ҳаётига ўз таъсирини кўрсатган. Турар жойлар катта-кичиклигига қараб фарқланади. Феодалларнинг турар жойларидан ҳоким қароргоҳларидан кичикроқ Оқтепадаги уйлар қурилиши жиҳатдан бошқа ерлардаги уйларга ўхшаш. Мингўрик арки ва шаҳристони 18 га эгаллайди. 200 м кв майдондан VII-VIII асрларига оид сарой ва ибодатхона қолдиқлари топилган¹. Деворлар пахса ва хом ғиштдан қурилган. Шош Ўрта Осиёнинг бошқа ерлари билан савдо алоқаларини олиб борган. Милодий V-VIII асрларда Шош воҳасида Юнусобод ҳам муҳим рол ўйнаган. Майдони 100 га бўлган мазкур ёдгорлик кўриляётган даврида Шош воҳасининг энг муҳим марказларидан бири бўлган. Хоразм худудидан илк ўрта асрлар даврига оид шаҳар ва мустаҳкамланган кўрғонча қолдиқлари топиб ўрганилган. Фир саройи, Бургутқалъа, Тешиққалъа, Куюққалъа, Миздақхон ва бошқалар ўрганилган. Бургутқалъа, Тешиққалъа қаср истехкомлари VI-VII асрларга мансубдир. Мазкур даврда қалъалар баландлиги 4-8 м бўлган мустаҳкам тагкурси (платформа) устига қурилган. Тешиққалъа майдони 1 га эгаллайди. Қалъа мудофаа иншоотларига эга бўлган, унга фақат кўтарма йўл орқали кирилган. Бу ердан деворларга ишланган расмлар, гилам парчалари, тангалар топилган. Қалъа VII-VIII асрларда қурилган. V-VI асрларда қурилган Куюққалъа 41 га майдонни эгаллаган. Унинг ички қисмида иккита қаср бўлганлиги аниқланди. Илк ўрта асрлар деворида Хоразмда ҳам хўжалик ва маданий ҳаёт юксак бўлганлигини

¹ Ю.Ф. Буряков. Городище Мингүрюк в Ташкенте//Труды САГУ, вып.81.Ташкент,1956. – С. 76-78.

моддий ашёлар тасдиқлайди. Бу ернинг ёдгорликлари араблар истилоси арафасида тушкунлик бўлганини кўрсатади. VI-VII асрларда янги кўринишдаги қишлоқлар катта-катта оилалар яшайдиган мустақамланган қаср-қўрғонлар пайдо бўла бошлади. Бундай қаср-қўрғонлар Хоразмда яхши ўрганилган. Дехқончилик билан шуғулланган эркин аҳоли мустақамланган майда қўрғончаларда яшаганлар. Хоразмда ана шундай қўрғонларнинг 200 дан ортиғи топилди. Улар бир-биридан 200 м масофада жойлашган ва 34 км кв майдонни эгаллаган. Ҳар бир қўрғоннинг атрофи девор билан ўраб олинган. Араб тарихчиси Ал-Макдисийнинг маълумотиغا кўра Миздақхон атрофида илк ўрта асрларда 12 мингта қўрғонлар бўлган¹.

Илк ўрта асрларда ҳайкалтарошлик санъати кенг қўлланилган. У думалоқ ва бўртма тасвир шаклида меъморчилик комплексларида ишлатилган. Бу ҳайкалларда диний ва афсонавий образлар билан бир қаторда реал ҳаётни акс эттирувчи образлар ҳам учрайди. Ҳайкаллар махсус тайёрланган лойдан, ёғоч, албастер ва тошдан ишланган. Амалий ҳайкалтарошлик санъатининг ёрқин намуналари IV-V асрларга оид Тоҳаристоннинг Куёвқўрғон қалъа қўрғонидан топилади. Куёвқўрғон ҳайкаллари зийнатли безакларга бой енгил кийимлардаги эркак ва аёл персонажларидан иборат бўлган. Маълумки, илк ўрта асрларда ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши яъни феодаллашиш жараёнининг ривожланиши меъморчиликнинг характери ва мазмунига таъсир этади. Бу ҳол дастлаб қўрғон-қасрлар, кўшклар қурилишида кўзга ташланади. Кейинчалик подшоларнинг саройлари, шаҳарлардан ташқаридаги ҳашаматли ва улуғвор қароргоҳлари кенг тарқалади. Бу бинолар кўп ҳолларда сунъий тепаликлар устига қурилиб, уларнинг меъморий ечимлари маҳобатли бўлишига катта эътибор беради. Бинолар ҳам ғиштдан ва пахсадан қурилган. Деворлари ганч билан пардозланган, хона деворлари деворий сурат ва нақшлар билан безатилган.

Илк ўрта асрлар даври монументал меморчилигида ноёб ганч нақшинкорлиги кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, илк ўрта асрларда ганч ўймакорлик санъати ўзининг юқори даражасига кўтарилган эди. Унинг ҳатто дастлабки намуналарида ўз замонасига хос янги услубий йўналиш шаклланиган эди. Буни Афросиёб, Варахша ва Думалоқтепа қаср безакларида учратиш мумкин. Илк ўрта асрларда амалий санъатнинг барча йўналишлари ривожланади. Улар шаҳарларнинг ўсиши ва шаҳар хунармандчилигининг тараққиёти билан узвий боғланган эди. Олтин ва кумушдан ҳар хил идишлар

¹ В.Н. Ягодин. Т.К. Ходжайов. Некрополь древнего Миздахкана. // Ташкент: «Фан». 1970. – С. 254.

яшаш кўлами кенгайди. Айниқса, бу масалада Хоразм ва Суғдда катта ютуқларга эришилади.

Ўрта Осиёда илк ўрта асрлар даврида ягона дин бўлмаган. Араблар истилоси билан боғлиқ ҳолда ислом дини кенг тарқалгани маълум. Фарғона водийсида яъни Қувадан топилган ибодатхона харобаси буддавийлик дини билан боғлиқ бўлиб, у 2 хонали, олд хонаси айвон шаклида қурилган. Хоразмда ҳам кўмиш маросимлари билан боғлиқ бўлган оссуарийлар ёки остадон деб номланган тўртбурчак шаклидаги тобутчалар оташпарастлик эътиқоди билан боғлиқ бўлган. Остадонлар Суғд, Шош худудларидан ҳам топилган. Зардуштийлик дини билан боғлиқ бўлган ибодатхоналар тепаликка қурилиб, олд томони эса қуёш чиқиш томонга қаратилган. Илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда Суғд, хоразм, эфталит, турк битиклари пайдо бўлди. Мазкур ёзувлар тарихий манба бўлиши билан бирга ноёб илмий манба ҳисобланади. Аҳолининг диний эътиқоди турлича бўлган: Тоҳаристон ва Шарқий Туркистон аҳолиси буддизм, Суғд ва Хоразм аҳолиси оташпарастлик динига эътиқод қилганлар. Шу даврда Ўрта Осиёга монийлик таълимоти ва христианликнинг несторианлик оқими ҳам тарқала бошлаган. Ургут яқинида топилган христиан дини ибодатхонаси шу ўтмишни тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 9.
2. Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 10.
3. Çeliksaş.M. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 1.
4. Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 11.
5. Илясов Дж. Некоторые замечания к проблеме эфталитов // Transoxiana. История и культура. Сб. статей. Ташкент, 2004. – С. 117.
6. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. – М.-Л., 1950; Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Вост. лит., 1961; Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984; Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002;

Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Тошкент: Маънавият, 2001.

7. Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // СНВ. – Москва, 1971. – Вып. X. – С. 121-146; Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в. н. э.). – Ташкент, 2006; Ишоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992; Баратова Л. С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI–X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация): Дис.... канд. ист. наук. – Ташкент, ИААНПУз, 1995.

8. Sims-Williams N. From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions // Coins, Art and Chronology Essays on the pre-islamic History of the Indo-Iranian Borderlands. – Wien, 1999. – P. 245–258; Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.

9. Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседы в IV веке // Вестник древней истории. 1959. № 1 – С. 129; Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь: Древность и раннее средневековье. – Ташкент. 1999. – С.271

10. Тревер К.В. Эфталитское государство (V–VI вв.) // История народов Узбекистана. – Ташкент. 1950. – Т.1. – С. 126; Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972. – С.50.

11. Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V–VII вв. – М.: Наука. 1979; Тревер К. В. Кушаны, хионы и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. (К истории народов Средней Азии) // СА. – Москва, 1954. – № XXI. – С. 131-147; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. – М.: Наука, 1979.

12. История ат-Табари. Избранные отрывки (Пер. с араб. В. И. Беляева. Допол. к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987; Наршахий, Абу Бакр. Бухоро тарихи. Форсчадан А. Расулев таржимаси. – Т.: Фан, 1966; Бируни. Памятники минувших поколений / Пер. с араб. и прим. М. А. Салье // Бируни. Избранные произведения. – Т. I. – Т.: АН УзССР, 1957.

13. Исоматов М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии / Автореф. дисс. на соискание ученой степени д.и.н. Душанбе: ТГПУ им. С. Айний, 2009. – С.45.

14. Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. – М: Наука, 1979. – С. 40, 49, 55.

15. Çeliktaş.M. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 5-6.
16. Тереножкин А.И. Раскопки на городище Афрасиабе // КСИИМК. — 1951. — Вып. XXXVI. — С. 136-140.
17. С. Хмельницкий. Между Кушанами и Арабами. Архетектура Средней Азии V-VIII вв. 2000, - С. 23-24.
18. Ш. С. Камалиддинов. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996. – Б.
19. А.Н.Сандибоев. Маймурғ илк ўрта асрларда. Т: “Zamin nashr”. 2021 й. – Б. 10.
20. С.К. Кабанов. Археологические работы 1948 г. в Каршинском оазисе. // Тр. ИИА АН УзССР. Т. 2. Ташкент: 1950. - С. 82-134
21. Ю.Ф. Буряков. Городище Мингурюк в Ташкенте//Труды САГУ, вып.81.Ташкент,1956. – С. 76-78.
22. В.Н. Ягодин. Т.К. Ходжайов. Некрополь древнего Миздахкана. // Ташкент: «Фан». 1970. – С. 254.